

A onomatopeia como creadora de denominacións da chuvia/chover

ELVIRA FIDALGO FRANCISCO

Un problema que preocupou dende antigo ós lingüistas que se interesaron pola orixe das palabras é aquel da relación establecida entre sonido e significado.

Xa dende as primeiras páxinas dos estudos de etimoloxía, os teóricos chamaban a atención sobor da potencia evocativa de certos sonidos na mente do falante dunha determinada comunidade lingüística, potencia bastante para que o falante, por un proceso mimético, sexa capaz de evocar, con certos sonos da súa linguaxe, sonidos da natureza, ou ben de traducir con unha secuencia acústica ideas de color, olor, gravidade, lixeireza, movemento, etc. Esta capacidade imitativa é a base esencial da onomatopeia, aspecto da lingua que atopa o seu merecido espacio nos tratados que dende Sócrates deseñan a historia da lingüística, ata chegar ó fundamental estudio de Grammont (1) que escomenza ca definición da mesma: "On appelle **onomatopées** les mots dont le son imite celui de l'objet qu'ils désignent. Les unes sont voulues comme *glouglou, frou-frou, tic-tac*, c'est-à-dire, qu'elles n'ont pas d'autre origine que l'imitation même d'un bruit de la nature. Les autres sont accidentelles, c'est-à-dire, qu'elles ne doivent leur valeur imitative qu'à l'évolution phonétique normale d'un mot qui n'était nullement onomatopéique" (p. 97).

Un pouco mais adiante, Grammont abre un apartado para tratar o que el chama "mots expressifs", ós que se refire deste xeito: "A côté des onomatopées, il y a dans la langue quantité de mots, designant non plus un son, mais un mouvement, un sentiment, une qualité matérielle ou morale, une action ou un état quelconques, dont les phonèmes entrent en jeu pour peindre l'idée; c'est ce qu'on peut appeler les **mots expressifs**" (p. 140).

A fronteira entre "onomatopées" e "mots expressifs" non é, por conseguinte, moi precisa, e debuxar un trazo nítido entre un concepto e outro non é o que nos vai ocupar nestes intres: as dúas ideas nos serven, e as dúas definicións porán os pilares que sosteñen o traballo que aquí escomenzamos.

Sen contradicir a idea básica da lingüística moderna de que o signo lingüístico é inmotivado, "c'est-à-dire, arbitraire par rapport au signifié, avec lequel il n'a aucune attache naturelle dans la réalité" (2), váisenos amosar seguidamente cómo metáfora e onomatopeia se alían nun factor que, tendo a súa millor baza na con-

(1) Vid. M. Grammont, "Onomatopées et mots expressifs", *Revue des Langues Romanes*, 144, 1901, pp. 97-158.

(2) Vid. F. de Saussure, *Cours de Linguistique Générale*, Paris, Payot, 1972, p. 101.

notación, dan orixe a un amplo abanico de posibilidades designativas para un fenómeno tan simple como pode se-lo de 'chover', definido polos dicionarios como: 'caer auga da atmósfera en forma de gotas' (3) e do resultado desta acción, a chuvia.

Quen millor xogou con esta baza foi a etimoloxía popular, nunha partida onde tamén interviñan o factor afectivo dunha comunidade lingüística e as cousas que a rodean, acabando con un resultado de numerosas novas formacións léxicas que xurden para ese fenómeno.

Tendo en conta isto, e partindo das definicións de Grammont, queremos ver cómo intervén a onomatopeia na formación de novas palabras, sobor de todo, cando se trata de denomina-lo devandito fenómeno engadíndolle matices de violencia (*treboada*) ou levedade (*chuviña*), que xa predispoñen, de algunha maneira, o esprito da comunidade. Pero non queremos pasar adiante sen antes recalcar novamente que, como xa dixera Saussure, onomatopeias puras hai moi poucas, e que o que maiormente imos atopar nas novas designacións é unha base claramente onomatopeica apuntalada por unha metáfora que da o impulso necesario para facer válida a asociación entre significante e significado.

1.1. Escomencemos pola base onomatopeica TRRRUMP, ben expresiva por sí mesma, adoptada para denomina-la treboada en bastantes zonas da Romanía.

O zumbido trepidante e grave que imita o son das trompas, sustantivo que encabeza a familia léxica derivada da onomatopeia, está representado pola sucesión de vibrantes e oclusivas xordas que suxiren, de entrada, un sonido continuo que se repite. Sendo ademais fonemas xordos e a vibrante en combinación ca nasal, evoca un sonido seco e, ó mesmo tempo, un estralo provocado pola caída de algo. Con isto, parécenos estar preto do ruído que producen as cheas pingadas da bátega ó estralaren contra o chan, isto mesmo deben senti-los membros doutras comunidades lingüísticas, xa que os derivados desta raíz non se ciñen a unha área determinada:

-a área iberorromance ofrece un *tromba* con un frecuentativo *trompa*, bastante espallados, que ten a súa orixe no *trompa*, nome do instrumento musical, que imita un sonido que se produce pola voz expresiva que estamos vendo. En Navarra, querendo aumenta-la violencia da precipitación, engadíuselle un sufixo aumentativo en expresións como *trompazo de auga*.

-na área galorromance recolleemos expresións como [na trōmba d'eg] na parte limusina, [trumbœ] en Gironde. Existe tamén [trēmpōlāđo] en Haute-Garonne e [trūpo d'ayo] en Aveyron que, aínda que presenten na súa morfoloxía cruces con outros vocablos, a orixe parece sempre aquela (4).

(3) Vid., entre outros, X. Feixóo Cid, *Diccionario da lingua galega*, Vigo, Ir Indo, 1985, I, p. 553.

(4) Bloch e Wartburg atribuíron outra orixe a este vocábulo, facendo derivar *trompa* dun xermanismo, cifrado en alto alemán TRUMPA, TRUMBA, que designaba o instrumento musical. A isto responde Corominas decindo que: "Suponer un fránico TRUMPA para explicar el francés (...) es inverosímil, porque está en desacuerdo con el consonantismo de las formas germánicas antiguas (...). Esto obligaría también a suponer, sin necesidad, que en la Península Ibérica se tomó del francés". Vid. *Diccionario Crítico Etimológico Castellano e Hispánico*, V, 1983, p. 657.

1.2. Seguindo a mesma secuencia, atopamos os derivados de TURBO, que indicaba en latín calquera tipo de obxecto impulsado con un movemento rápido e circular, como torbeliño, tromba, ciclón (5). Aproveitando tanto a semántica como a fonética, as linguas romances, sobor de todo o galego, propiciarán unha chea de novas designacións para a chuvia forte.

Os termos mais usuais son *torbón* e *terbón*, pero variantes como *trombón* poden ouvirse en Compostela ou Guitiriz, *tribón* en Sobrado e *turbón* en Valadouro. Sobre estes sustantivos, fómáranse outros tales como *entrebón*, *treboada*, *terboada*, *trobonada*, *trabonada* (ou con sufixo diferente, *trobeira*, *treboeira*) que empregan a nasal como caixa de resoancia para o son que inicialmente imitan.

Quizais a este mesmo apartado pertencera a forma italiana [trubbĕya], xa que existe nesta lingua un *turbine* indicando un vento moi forte.

Nestes derivados nos que, como vimos de ver, parece máis importante a idea de desorden e confusión, a forma acústica que xustifica a onomatopeia está presente, aínda que en segundo termo, xa que o que se traduce é a intensidade e precipitación da chuvia ó caer.

1.3. Se a esta combinación de xordas e vibrantes lle cambiamos-la bilabial por unha velar, igualmente xorda, nunha sucesión TRK-, a connotación parece evolucionar lentamente ata un sonido seco que neutraliza a sensación de continuidade suxerida na secuencia vista máis arriba. Tendo isto en conta, facilmente nos podería vir á memoria a voz gótica THRUKS, 'apretón, empuxón, choque', noción que parece estar perfectamente traducida pola fonética.

Se isto é correcto, teríamos nos denominativos gascóns *trucassado*, *troucassado*, derivados de *truca*, *trouca* 'pegar, golpear fuerte', novas formas de orixe onomatopeica.

1.4. Sobre outra variación na matriz de vibrantes e nasais, podería alzarse a palabra xermánica *BRAND, 'espada', xa onomatopeica orixinariamente, por querer chamarlle ó obxecto con un nome que recorde o ruído que a envolve cada vez que se emprega nun combate. *BRAND derivará nun sustantivo *brandido*, utilizado moi frecuentemente no dominio d'oc, primordialmente en Lot e Lot-et-Garonne, como sinónimo de 'báttega', aínda que a onomatopeia quede sometida á metáfora.

1.5. Igualmente, poderíamos chegar por esta vía a *barrumbada*: 'juerga desordenada', segundo Corominas, que emprega a imaxe do barullo que se desprende desta, como trampolín para chegar ó sustantivo *barrumbón*, que en mallorquín, e de xeito máis aillado en Andalucía, designa a chuvia forte.

(5) Vid. A. Ernout y A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, Paris, Klincksiek, 1951, p. 707.

2.1. A raíz onomatopéica CHAP-, da que dí Corominas que "expresa el ruido del golpe aplastante de la lluvia al caer violentamente sobre plantas y cosechas" (6), reflexa moi ben ese ruído que oímos mentres chove con forza, con esa palatal inicial portadora da maior parte da carga fónica, e a oclusiva bilabial xorda que apaga inmediatamente o ruído, conferíndolle a noción do golpe seco.

Pero é unha combinación rentable únicamente no chan ibérico, xa que formacións que sobre ela naceron designando a chuvia, somentes as atopamos nesta zona, eso sí, con variados aspectos, que adoptaron unha vibrante forte que prolonga e suliña a sensación acústica: *chaparrón*, que está moi espallado con unha outa frecuencia de uso; pero non hai que despreziciar *chaparrazo* (Navarra, Aragón), *chaparrada*, *chapetón*, no sul sobre todo, e xa de maneira máis aillada, *chapaza* e *chaparradilla* na Ríoxa, que xa reduciron considerablemente a violencia expresiva.

2.2 Sobre a mesma raíz, pero a través do sustantivo *chorro*, fórmase en español o verbo *chorrear* que, se ben non garda a acepción que tratamos agora, dará pe a sustantivos como *xurrada*, *enxurrada* na provincia de Pontevedra, que sí designan o resultado da acción que estamos vendo.

3. O termo árabe *ğara* parece se-la orixe de algunhas denominacións da bátega de auga que se rexistran no sul da Península, tales como *algarón*, *algarada*, *algariada* (*algarada* recóllese tamén en Asturias con unha variante en *albarada*).

O vocábulo árabe facía referencia ás bruscas incursións realizadas pola "algará", (tropas) en terra inimiga e, posteriormente, ó tumulto, á vocería como a causada pola algará (7). Con esto xa conectamos co que agora nos interesa, xa que, seguramente apoiándose nesta idea de ruído, exténdese ata a indicación do fenómeno atmosférico.

Aínda que o termo non fora onomatopéico na súa orixe, funciona perfectamente nos sustantivos actuais, por estaren sostidos polas vocais máis abertas entre unha sucesión de líquidas, a primeira propia para a expresión da liquidez, e a segunda connotando sucesivos golpes aillados, impresión ésta reforzada pola velar sonora.

4.1. Esta mesma sensación quere desprenderse de *CROTALARE, que corresponde a unha forma latinovulgar derivada do clásico CROTALUM (especie de castañetas), proveñente a súa vez do grego KROTALON, que significaba 'sacudirse, axitarse', e que acabará nun infinitivo italiano *crollare* (id.) (8). Tal infinitivo parece se-la base de algunhos deverbales que se estenden por toda a área italo-romance indicando a treboada. Entre eles, recollemos [ʃgorlon] no nordeste, [ʃgróllon] na rexión toscana, ou unha expresión sudeña [ʃkurlón dákwa] e incluso

(6) Vid. *DCECH*, II, 1980, p. 328.

(7) Vid. *DCECH*, I, 1980, p. 159.

(8) G. Devoto (*Avviamento alla etimologia italiana*, Firenze, Le Monnier, 1968, p. 111), propón como étimo algo diferente. Supón [ʃgrólón] derivado de SCROLLARE < CROLLARE (máis /S-/durativa) < lat. vg. *C(O)RROT(U)LARE: 'rodar xuntos', con síncopa tardía, procedente de COM- + ROTULUS.

un [ʃkrɔ̃c] atestiguada no norde, con diferente sufixo. A nota innovadora é a impresión de fricción, engadida á expresión de ruído, co fonema inicial que abre os vocablos italianos, imposta pola acumulación de fricativas.

4.2. *Stroscione*, voz designadora da chuvia forte, predominantemente na Toscana, é un deverbais de *strosciare*, 'ruído da auga cando cae en abundancia', impresión claramente manifesta nesa sucesión de fricativas xusto onde a palabra se pronuncia máis forte polo acento, despois do golpe da oclusiva, e a prolongación do efecto polas líquidas.

5. Case seguro que a base onomatópeica SKLAF-, onde o sonido producido pola oclusiva queda prolongado polas labiodentais, evoluciona ata producir un sustantivo *schiaffo*, 'golpe dado na cara ca man aberta', empregado tamén como sinónimo do golpe de auga, que foi variando paralelamente a súa configuración sonora sen deixar de ser expresiva.

E ata aquí algunhos exemplos da transmisión do sentimento de violencia do ruído, expresada por fonemas que integran palabras que normalmente se empregan para designar unha acción certamente violenta.

Pero tamén a suavidade, a lixeireza de certas accións pódese reflexar ca forma fónica das palabras das que botamos man cando queremos desinalas, variando simplemente as fórmulas combinatorias dos sonidos. Pero vexámolo en exemplos concretos, manténdonos sempre no eido da chuvia, para confrontar mellor os resultados.

6.1 A raíz *BAB- (9) será unha afortunada base de carácter onomatópeico para a designación da chuvia que cae docemente, pois dá lugar a formacións do mesmo carácter construídas sobre a repetición da oclusiva que alude a un ruído que se reproduce de maneira continuada, un número indeterminado de veces, con vocais abertas intercaladas que actúan como pantalla reflectora das resoancias consoánticas

É o caso de *barbañar* e *barbaña*, espallado polo interior de Galicia. *Babuxar*, sobre o que se formarían os sustantivos *babuxada* ou *babuxeira*, na comarca compostelana, ca presenza dunha vocal tan pechada, de tan poucas vibracións, parece querer connotar certa escuridade ó escenario onde se sinte o ruído. E para rematar, quédanos *barbuza*, *barbuzar* en Dumbria e O Incio, que desprenden algo do descontento contido na interdental.

6.2. A mesma raíz *BAB- extenderase tamén con bastante éxito por todo o chan galorromance, aínda que predominantemente no sul e, sometido ás leis da evolución, fricativiza a segunda oclusiva gañando, máis que perdendo, expresividade no proceso, ó adquirir sensación de fluidez. Desta maneira, temos termos como

(9) Respecto a *BAB-, Corominas dí: "voz expresiva sobre el lenguaje infantil con repetición de sílaba BA-, para expresar el babeo, mezclado con el balbuceo de los niños pequeños" (Cfr. *DCECH*, I, 1980, p. 442).

[bavinè] en Isère, [bāvās] en Allier e na rexión do languedoc occidental [bāvūno]. De calquera xeito as formas máis usuais son [bavinè] ó oeste e [bavino] ó leste, onde con moita frecuencia alternan formas como [bavay'na], [bavazina] con matices de menor dureza, como vemos, dependendo seguramente da disposición das comunidades de falantes diante da chuva.

6.3. Para a área itallorromance, os derivados de *BAB- rexístranse na parte septentrional con formas como [abavik'e], [baviʃle], [ʃbavik'e] con un progresivo aumento na sensación de dureza.

7. Por repetición de oclusivas, esta vez combinadas con unha vocal pechada que transmite a idea de brandura, recollemos no medio do dominio galo a expresión [fa de bibi], relacionada ca onomatopeia francesa *bibi*, que designa obxectos pequenos.

8.1. Un eslabón máis no emprego das oclusivas bilabiais como creadoras de novas designacións da chuvina na Galorromania, é a raíz xermánica *BROD-, que, significando algo así como 'borbotón de auga ou de calquera líquido' (10), é unha fonte bastante explotada para a denominación do fenómeno, tanto pola extensión dos derivados, como pola forza expresiva dos mesmos. Si o encadre de oclusivas para unha vocal aberta e redonda, precedida dunha vibrante, podería suxerir sen dificultade o 'borbotón' que indicaba inicialmente, os sufixos que recolle no chan francés forman sustantivos como *brouillard*, *brouillasse*, que restan precipitación e engaden molura.

8.2. O mesmo sucede ca base grega βλύσσειν, que significaba o fluído dun líquido de forma violenta, tamén, a borbotóns, e que na parte sudoriental gala recolle sufixos que borran esa idea de violencia e engaden á sensación de continuidade na precipitación, xa presente pola líquida e as vibrantes, a de dozura, en verbos como *blasineja*, *blasigna*, *blaïneja*, que son os máis frecuentes no dominio provenzal, ou, con rotacismo do l en *brésineja* ou *brousineja*.

9. Un caso ben evidente de "onomatopeia accidental", por segui-la terminoloxía de Grammont, son os derivados de *CERCIVS, que, na parte noroccidental da Península Ibérica, desembocarán en formacións sufixais como *zarzallo*, *zarzallada*, *zarzalleira* ou *zarzallar*. Se o sustantivo latino facía referencia únicamente a un vento, os derivados romances, por metáfora, adquiren aquel outro sentido de cho-ver, reforzada pola resonancia da palabra.

Foi a nosa intención xustificar cos exemplos expostos ata agora o que ó escomenzarmos estas liñas comentábamos da influencia, aínda que soio sexa de xeito tanxencial, da onomatopeia, e ésta, acompañada da metáfora, na formación

(10) Cfr. L. Guinet, *Les emprunts gallo-romans au germanique, du Ier à la fin du XVème siècle*, Paris, Klincksiek, 1982, p. 92.

de palabras novas que denominan doutro xeito unha acción que xa tiña nome, pero que quedara pouco expresivo.

Como vimos, palabras que, designando actualmente o fenómeno que tratamos, se poidan chamar onomatopeias, con toda a delimitación do seu significado, hai moi poucas: quizais, os derivados de CHAP-, ou o infinitivo italiano *strosciare*, que indicaban na súa orixe e na actualidade somentes o ruído da chuvia cando cae e, por extensión, a chuvia mesma.

O resto das palabras que mencionamos son máis ben "mots expressifs", sobor de todo os que se refiren á chuvia dóce, ou onomatopeias "accidentelles", ó manteñeren unha forma fonética ca que hoxe podamos imitar, máis ou menos exactamente, o ruído no que pensamos cando empregamos eses termos.

Non fai falla suliñar que a maioría, tendo unha base onomatopeica, evolucionan fonética e semánticamente para dar lugar ós vocablos que agora estuvemos vendo, e que somentes tendo moi crara e moi presente esa variación no senso, podémolos aceptar como onomatopeicos, porque o valor expresivo dos sonidos só se manifesta cando estes veñen ben apoiados polo significado dos mesmos, e isto está en perfecto acordo co que di Grammont: "un mot n'est onomatopée qu'à condition d'être senti comme tel", ou o que é o mesmo, que o feito de que unha palabra sexa ou non onomatopeia é moi subxectivo, e o individuo buscará no significado os elementos que favorezan o realce do valor expresivo dos sonidos.

Esa forza concéntrase esencialmente nas consoantes, dado que as vocais teñen un espectro connotativo bastante máis restrinxido, funcionando como cañamazo que ofrece unha gama de sonidos agudo/baixo, sobre o cal as consoantes se dispoñen nunha determinada orde para produci-lo efecto desexado, xa que a impresión que sentimos prodúcese na orde na que os fonemas chegan ó noso oído.

Dende logo, os estudos teóricos analizan a forza de cada son, e describen o que se pode expresar con cada combinación fonética, pero ó fin e ó cabo, é somentes o falante o que ratifica a teoría, cando no seu espírito admite esas descripcións como correspondentes ó que él sinte cando as pronuncia ou as escoita.